

У ГЛИБ ВІКІВ

Олена Веремейчик, Ігор Готун

•

АРХІТЕКТУРНИЙ ВИГЛЯД ДАВНЬОРУСЬКОГО СЕЛА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ*

2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі

На значенні будівель, як показника економічного і соціального розвитку суспільства, виробничої специфіки діяльності їх власників, вже наголошувалося. Наведені дані про домобудівництво в регіоні демонструють складність і багатогранність такого утворення, як південноруське село, дозволяють говорити про загальні і специфічні риси в зовнішньому вигляді масової забудови. Не менш інформативні і інші категорії споруд. Адже, як правило, об'єкти, що пов'язані з економічною сферою діяльності населення, не лише свідчать про наявність на пам'ятці тієї чи іншої галузі, а й дозволяють простежити особливості технологічних прийомів і виробничих процесів. Аналогічно і з побутово-господарськими об'єктами. Їх залишки — не лише «база даних» про конструктивні особливості допоміжних будівель. Саме їх наявність дозволяє простежити маловідомі сторони життя давньої людини, доповнює цілісну картину архітектурного вигляду поселень, а відтак дозволяє моделювати структурні елементи масової забудови, що — на думку П. П. Толочка — і є кінцевою метою вивчення останньої.¹

Коротко спробуємо охарактеризувати основні особливості зовнішнього вигляду споруд виробничого призначення господарського використання.

Як уже відзначалось, природні умови регіону стимулювали розвиток різних ремесел і промислів. Досліджені на давньоруських селищах Чернігівщини будівлі досить детально інформують не лише про розвиток окремих галузей, а й про особливості організації виробничих процесів.

Прикладом може служити уже згадуване селище Автуничі. Ця пам'ятка характеризується високорозвинутим гончарством, що співіснувало тут з іншими галузями. За роки досліджень вдалось повністю простежити цикл виготовлення посуду — від добування сировини (вивчено кар'єри-глинища) та її підготовки до використання (зафіксовано «глинники» для відмучення і зберігання глини — як відокремлені, так і в нижніх частинах жител-майстерень) до обпалу посуду в спеціальних горнах. Поряд з виробничими спорудами вивчено і допоміжні для

---

* Продовження. Початок № 5.

браку, відходів виробництва тощо. Число досліджених горнів нараховує 9. Датуються вони XI, рубежем XI—XII, XII ст. Для цих споруд характерна наявність двох ярусів, розташованих один над одним. Нижній ярус призначався для згоряння палива і в більшості випадків був розділений навпіл глинобитною стінкою-розсікачем. У верхньому — обпалювальній камері — розміщувався висушений і підготовлений до випалу посуд. Для поступання гарячих газів із нижньої камери до верхньої у перегородці між ними були зроблені отвори-продухи. Глиняне тіло горнів споруджувалось на каркасі із лози і кілків, в процесі будівництва використовувалась опалубка із дощок. Простежені сліди ремонту свідчать про тривалість використання того чи іншого об'єкта. Відзначені випадки вдосконалення споруд цього типу, як при будівництві наступних, так і в ході експлуатації — при реконструкціях.² Крім власне горнів та передгорнових ям, перед їх устям простежено сліди конструкцій із стовпчиків, плоту. Вони трактовані як сліди навісів та каркасно-плетених стін, що захищали вказані теплотехнічні споруди від негоди.³ В ході досліджень було відкрито глиняні, заповнені глиною, візуально тотожною тій, з якої споруджувалось тіло горнів № 2,7—9. Розташування цього об'єкта практично впритул до колодязя може пояснюватись необхідністю мати весь час матеріал потрібного ступеня зволоженості і використовувати його для замазування завантажувально-розвантажувальних, оглядових, димовивідних отворів в горнах тощо.⁴ Привертає увагу і той факт, що горни на пос. Автуничі входили до складу садиби, яка характеризується значною концентрацією знахідок, ототожнюваних з елементами феодального побуту.⁵ Це дозволило зробити висновок, що представник місцевого самоврядування в системі давньоруської феодальної ієрархії, який мешкав на вказаній пам'ятці, займався виготовленням керамічних виробів.

З іншою галуззю пов'язана вивчена на пос. Автуничі буд. № 403. Наземна, з плетеними стінками, мала довжину близько 5,6 м при ширині біля 4,2—4,8 м. В її центральній частині виявлено заглиблення розмірами 4,16x2,12 м і глибиною 0,4 м від рівня материка (буд. № 377). Звідси походять уламки сопел, шматки металургійного шлаку, залізної руди, залізні ножі, кільце, гак, оковка. Серед інших знахідок з цієї споруди — точильні камені, уламки скляних браслетів, шиферне пряслице. Матеріали, що мали відношення до обробки чорного металу, походили також з навколишньої території. Вказаний об'єкт пов'язаний із залізобробним ремеслом (ковальською та слюсарною справами),⁶ можливо — також із залізобробним (про що свідчать шматочки руди).

Споруди, де проводилась гаряча обробка заліза, відомі і на сільських поселеннях межиріччя Дніпра і нижньої течії Десни. Це — буд. № 37 з Ліскового-1, № 22 з Ліскового-2, № 4 з Деснянки, № 7 з Клонова, № 51 з Рову-П. В заповненні їх котлованів — уламки ошлакованих стінок горнів, фрагменти сопел, шматки шлаків. Для цих об'єктів характерна видовжена форма, площа 4—12 кв. м, дно окремих заходило в материк до відзначки 0,9 м. Теплотехнічний пристрій у вигляді скупчення обпаленої до червоного кольору глини з ошлакованою поверхнею знайдений у всіх випадках в зруйнованому стані. Скоріш за все, тут мало місце спорудження дерев'яних опічків. Відсутність стовпових ям навколо котлованів дозволяє припустити будівництво стін зрубної конструкції, або ж із плоту, як це зафіксовано на описаному автуницькому об'єкті. Аналогічно і площа майстерні мала перевищувати і площу заглибленої частини.

В той час, як перераховані, будівлі репрезентують об'єкти ремісничого призначення, про інший бік економічної діяльності — промисли, свідчить чергова категорія споруд. Прикладом промислових будівель можуть служити «майдани» — ями для добування смоли та дьогтю.

Вони широко відомі за етнографічними даними,⁷ а в регіоні цей спосіб смолокуріння зберігся до ХХ ст.

Показове в цьому відношенні пос. Автуничі. Виробничих споруд для добування смоли та дьогтю ямним способом тут вивчено вже кілька десятків. Для них характерна наявність двох частин: верхньої — циліндричної, напівсферичної, урізано-конічної — для згоряння без доступу повітря сировини і нижньої («під'ямника») — для збору продукції. Вивчено як об'єкти значних розмірів (№ 163 — діаметр 2 м, глибина 1,6 м; № 331 — діаметр 2,6 м, глибина, 1,32 м), так і зовсім мініатюрні (яма № 172 мала діаметр 0,55 м і глибину 0,4 м). Серед них виділяються буд. № 264, де два під'ямники були об'єднані спільною верхньою частиною (скоріш за все, це — два етапи функціонування типової смолокурні), яма № 174 — без чітко вираженого переходу верхньої частини в нижню. Стінки об'єктів в більшості випадків обпалені та пропечені; просочені органікою. Серед знахідок у вказаних спорудах — залишки сировини, керамічні фільтри та лійки, посудини для збору продукції. Цілий ряд із досліджених смолокурень та дигтарень оточений стовповими ямками. Останні вказують на наявність навісу чи стін з лози, що зберігали споруди від негоди.⁸

Ще шість подібних об'єктів вивчено на інших пам'ятках регіону. Це — № 12 з Ліскового-1, № 1 з Льгівки, № 8, 10, 11, 15 з Криниці. Всі вони мали урізано-конічну форму у верхній частині (діаметр на рівні фіксації становив 1,2—1,6 м) і циліндричну у нижній (діаметр 0,4 м). Загальна глибина перерахованих об'єктів коливалась у межах 1,5—2,2 м. На комплексі з пос. Криниця варто зупинитися детальніше. Всього лісотехнічних споруд тут нараховується сім (три з них майже повністю знищені), вони розташовані за периферійною частиною поселення, на відстані 10 м від житлово-господарського комплексу, займають територію 56 кв. м. Відстань між окремими об'єктами — 1,7—3,2 м. Максимальні їх розміри у верхній частині 1,8—2,6 м, у нижній — до 1 м. По центру дна ями мали циліндричне заглиблення діаметром 35—40 см, що заходило в материк на 45—60 см. В одному випадку яму перекрито дощечкою. Стінки з глибини 40—50 см пропечені на 5—10 см, просочені смолами.⁹

Цікавий об'єкт досліджено на пос. Ліскове. Він був ототожнений зі складом сировини та готової продукції смолокуріння і вигінки дьогтю. Подібна ідентифікація буд. № 33 обумовлена наявністю згортків берести, закопчених зсередини фрагментів посуду, їх донець з отворами.¹⁰

Інші напрямки економічної діяльності жителів характеризуються знахідками матеріалів, пов'язаних з чорною металургією, обробкою шиферу, випалом вапняку. Вже наводились дані щодо житла-майстерні ювеліра. Висловлювалась думка, що місцеві ремісники обслуговували всю округу.¹¹ Варто додати, що в числі інших занять мешканців — бортництво, рибальство, деревообробка та ін.

Подібна картина спостерігається і на інших пам'ятках регіону: лісотехнічний промисел розвивався на пос. Криниця, Льгівка, Шумлай, косторізна справа — на пос. Криниця, виплавкою заліза займались на пос. Сибереж, Кам'яна Гора, Очеретяна Гора.¹²

Незважаючи на зумовлений природними особливостями регіону значний рівень розвитку ремесел і промислів, для давньоруських сільських поселень на Чернігівщині характерні і такі традиційно сільські галузі, як землеробство і скотарство. І хоч основні висновки про них робляться на основі знахідок палеоботанічного і остеологічного матеріалу, рільничих знарядь тощо, ряд аспектів простежується за вивченими спорудами.

Так, на пос. Автуничі досліджено значних розмірів комплекси ям від стовпчиків, що утворюють замкнуту фігуру. Розташовані вони переважно в заплаві частині пам'ятки. Показова в цьому відношенні буд. № 195 — неправильно-прямокутна, 7x5 м, утворена 19 ямками.¹³ Інші приклади — буд. № 293, 297. Ці об'єкти ототожені із загонами для худоби. Знахідки у вказаній частині поселення зруйнованих кілець, нещільна забудова свідчать на користь висловленого припущення.

Із зерновим господарством пов'язані будівлі для просушки снопів веред обмолотом. Найпримітивніші з них відомі за етнографічними даними під назвою «шиш», «шишок»¹⁴ і являють собою конусовидну конструкцію із жердин, всередині якої знаходився опалювальний пристрій, а ззовні клались снопи. Показова в цьому відношенні буд. № 178 з пос. Автуничі. Овальної форми, 3,4x1,2 м, оточена ямками від кілків, із сажею, дрібного печиною, перепаленим гранітом у заповненні.¹⁵

Відомі будівлі такого типу і на інших пам'ятках епохи Київської Русі на території Чернігівщини. Зокрема, на поселеннях біля с. Шестовиці (Рів-П і Коровель) вони мали розміри 2,8—4,2x1,3—2,4 м, були заглиблені в материк на 55—60 см.¹⁶ Як шиші інтерпретовані і буд. № 33 та 47 з Ліскового-2. Це — невеликі овальні споруди з піччю або вогнищем на рівні підлоги та приямником. Залишків від жердин не виявлено, тому що вони могли бути не стаціонарними, а лише встановленими безпосередньо перед просушкою. Характерні особливості вказаних споруд притаманні наведеному К. А. Соловйовим опису шиша; відомого за результатами вивчення забудови ХХ ст. Привертають увагу такі риси, як наявність опалювальної споруди (печі чи вогнища), приямника, з боку якого розпалювався вогонь; закріплення жердин по периметру печі та їх прибирання після просушки.¹⁷

Більш досконалою є ще одна снопошувильня з пос. Автуничі, інтерпретована як примітивний овін. Це — буд. № 273. Вона мала стіни із лози й перекриття, підмазане глиною над опалювальною спорудою (вогнищем).¹⁸

Подальше вдосконалення конструктивних особливостей будівель цього призначення демонструють овини з Ліскового-1 (буд. № 2, 9, 10), Ліскового-2 (№ 3, 9), Криниці (№ 9), Овраменкового Круга (№ 3), Рову-П (№ 3). Об'єкти характеризуються видовженою формою, орієнтацією переважно з півдня на північ, розмірами (разом з опалювальною спорудою) в межах 3—4,5x1,5—2,6 м.¹⁹ Каркасна піч (або вогнище) розташована з південного чи північного боку. У двох випадках простежено вхід до будівлі посередині довгої стіни. Інколи в підлозі об'єкта фіксувались 2—3 стовпові ями, на яких міг триматись настил із жердин. Прикладом може служити буд. № 9 з пос. Криниця. Найбільш віддалена від житла, мала розміри 3,4x3,7 м, овальну форму, дно з сильним нахилом на глибині 0,6—0,9 м. У вузькій частині будівлі зафіксовано відкрите вогнище розмірами 0,8—1 м, підмазане глиною, перекрите шаром попелу потужністю до 15 см. В місці розташування вогнища стінки котлована на висоту 15 см пропечені.²⁰ Перераховані споруди нагадують відомий за етнографічними даними ямний овін.²¹ Хоча, на відміну від, описаної буд. № 273 з поселення Автуничі, слідів навісу чи стін зафіксувати не вдалося, спорудження печі — новий крок у вдосконаленні конструктивного вирішення снопошувильок.

Прикладом іще одного типу сільськогосподарських будівель можуть служити буд. № 13 з Овраменкового Круга та № 15 з Козарок. В них були знайдені великі жаровні для просушки зерна перед помолом. Частише подібне просушування проводилось у жаровнях, конструктивно пов'язаних з варистими печами жител, але для значної кількості зерна застосовувались і спеціальні будівлі. Залишки жаровень, в тому числі

і їх бортики, знайдені в обох названих об'єктах. У споруді з Овраменкового Круга виявлено також і обгоріле зерно.²²

Для зберігання зерна служили ями, побутування яких зафіксоване навіть у ХХ ст.²³ Вони характеризуються грушевидною чи дзвоноподібною формою; ті, що досліджені, на давньоруських селищах Чернігівщини, мали діаметр в верхній, частині — 0,6—1 м, глибину — до 2,6 м. Вже висловлювалась думка, що всього 4 таких ями, виявлені на відкритих поселеннях регіону, не відображають дійсності; певно до зернових слід додати і частину ям циліндричної форми (в яких вузька горловина обвалилась).²⁴

На неукріплених пам'ятках Чернігівської землі відомо і ряд будівель для зберігання припасів. Так, на пос. Рів-П досліджено погребі, що входили до складу садиб. Вони мали підпрямокутну форму, глибину 0,7—1 м, округлі ями в долівці.²⁵ Ями, де зберігались горщики з припасами, відомі і з розкопок пос. Автуничі. Вони репрезентовані окремими ямами з перекриттям та заглибленнями в долівці наземних ямами. В їх числі — ями № 99, 194, 120, буд. № 250, комплекс із трьох ям № 181, 191, 192 під одним дахом, буд. № 323. Деякі з них оточені стовповими ямами, в інших сліди від опор, що підтримували дах, збереглися в кутах заглиблень.²⁶

Важко собі уявити селянську садибу без таких побутово-господарських споруд, як повітки, возівні, нависи, будівлі для реманенту, інвентаря тощо. Виявити об'єкти подібного призначення дозволили розкопки пос. Автуничі. З повітками (закритими з трьох боків навесами для реманенту, сіна, дров і т. п.) було ототожнено кілька десятків груп стовпових ям; показова в цьому відношенні буд. № 350 — підпрямокутна, 3,5x2 м. Ще ряд об'єктів був утворений не стовповими ямами, а канавками від плоту, в їх числі кілька — подвійними (що дозволяє припустити наявність утеплювача між стінами із лози).²⁷ Вивчено на пам'ятці і будівлі для інвентаря (так, наприклад, із заповнення буд. № 108 походили 2 сошники, ость),²⁸ а також об'єкти, аналогічні відомим за етнографічними даними «степкам» — коморам, що не мали стаціонарних опалювальних споруд, але при необхідності обігрівались вогнем, принесеним ззовні.²⁹ На інших пам'ятках регіону відомі споруди, що за рядом ознак можуть ототожнюватись з копильнями.³⁰

Отримані в результаті багаторічних розкопок матеріали дозволяють стверджувати, що ряд об'єктів можуть бути ідентифіковані як споруди побутово-господарської архітектури малих форм: конов'язі, лавки, озороди тощо. Вони фіксуються переважно у вигляді ям від стовпчиків неподалік від вивчених будівель.

Надзвичайно цікавим відкриттям було вивчення на пос. Шумлай колодязя давньоруського часу. На те, що даний тип споруд був відомий давньоруському населенню, вказували літописні повідомлення про слов'ян язичників, котрі приносили треби озерам, гаям і колодязям; давньоруські богословські праці; легенда про «білгородський кисіль» та ін. На городищах неодноразово було виявлено і самі споруди для забезпечення водою — у вигляді колодязів та цистерн для збору дощової і талої води. Проте їх існування на укріплених пунктах, що мали витримувати тривалу облогу, розраховуючи на власні ресурси, закономірне. Що ж до сільських поселень, то топографія розташування останніх дозволяла припустити використання їх мешканцями води джерел, струмків тощо, тим більше, що це зафіксовано етнографічними спостереженнями в нашому столітті.³¹ Тому відкриття в 1991 р. колодязя на Шумлаї стало сенсаційним, але цей тип споруд вважався винятковим.³² Дещо пізніше аналогічна споруда була вивчена і на пос. Автуничі.³³ Це дало змогу запропонувати нове вирішення проблеми водопостачання на сільських поселеннях доби Київської Русі.³⁴

Оскільки цим унікальним комплексам присвячена окрема публікація, зупинимось на їх характеристиці лише в загальних рисах.

Будівля № 6 з пос. Шумлай була зафіксована як овальний об'єкт розмірами 4,6x4,2 м на рівні материка і підпрямокутний (3,1x2,3 м) на глибині 3 м (з цього рівня почали фіксуватися залишки його зрубу). В супіщаному заповненні його верхньої частини виділялись темні шари, насичені вугликами — сліди згорілої наземної конструкції. Зруб зберігся на глибину 1,2 м і складався з внутрішнього та зовнішнього дощатого облицювання, між якими були вертикально встановлені дошки. У кутах розташовувалися стовпи, дно було складене з дубових дощок, кути зрубу були виконані «в обло». Із об'єкта походили уламки давньоруського кружального посуду X — початку XI³⁵ ст., накінецьник стріли, залізна платівка, уламок візантійської амфори.

Будівля № 366 з пос. Автуничі мала овальну форму і розміри 5,1x4,3 м; верхня частина її заповнення теж включала лійкоподібно залягаючі горілі прошарки. Складений «в обло» дубовий зруб зберігся на більшу висоту, ніж в попередньому випадку. Він також мав багат шарове конструктивне вирішення в нижній частині (зі стовпами по кутах); підлогу з дощок.³⁶ Під час дослідження об'єкта зібрано значну колекцію уламків керамічного посуду давньоруського часу, цілі глеки та їх розвали, в т. ч. один — із ликовим мотузком в вушках.³⁷ В числі інших знахідок — дерев'яні коромисло, прач, «голка» (для плетіння рибальських сітей?), відерні клепки, залишки обручів, плоди ліщини, соснова шишка, інші палеоботанічні та палеодендрологічні знахідки, залізні дужки і вушка від відер, ножиці, свердло для кістки, інші вироби, уламки візантійської амфори та ін. Вже висловлювалась думка, що наявність в колодязі численних глечиків та їх фрагментів вказує на можливість використання об'єкта, як свого роду «холодильника» для зберігання молокопродуктів.³⁸ Цей прийом має етнографічні аналогії як в досліджуваному регіоні, так і в інших.³⁹

Характеризуючи будівлі ремісничого і промислового призначення та господарського і побутового використання, досліджені на давньоруських сільських поселеннях Чернігівщини, варто звернути увагу ще на ряд об'єктів. Їх конструктивні особливості та характер знахідок не дають можливості для ідентифікації зі значним ступенем вірогідності. Проте вони мають ряд рис, якими віділяються з-поміж основної маси зафіксованих споруд. Так, на пос. Автуничі вивчено сушильню (буд. № 305), влаштовану у відпрацьованому глиняному кар'єрі з вогнищем на черговому шарі заповнення. Про наявність наземної конструкції свідчать стовпові ямки навколо котлована.⁴⁰ Спеціальне призначення мали також будівлі № 92 (округло-овальна, 1,2x1,5 м, глибиною, до 45 см із стрімкими стінками, плоским дном, стовповими ямками діаметром 15 см в південно-західній і північно-східній частинах і розвалом печі в заповненні; датується XII ст.); № 103 (неправильно-овальної форми, теж із залишками печі, в т. ч. шматками чериня, з невеликим заглибленням на дні, що містило кераміку XII ст.); № 218 (підтрапецієвидна в плані, 1,4x1,7x1,84 м, глибиною 87 см із 4 стовповими ямами в кутах і розвалом масивної печі в заповненні; за керамічним комплексом датується XII ст.).

Привертають увагу і споруди з поселень в межиріччі Дніпра та низзя Десни. Всього в цьому регіоні їх виявлено 267; за конструктивними особливостями вони умовно діляться на п'ять груп.⁴¹

Двадцять дві будівлі — квадратної форми чи максимально наближеної до неї; 10 з них — зі стовповими ямами, розташованими всередині котлованів: 5 площею 4—5 кв. м мали сліди від стовпів у 4 кутах (1 — X—XI ст., 4 — XII—XIII ст.); ще 4 мали площу 6—14 кв. м і, крім стовпових ям в кутах, мали додаткові, посередині двох або кожної з стін, вони датуються XII—XIII ст. і вміщували побутовий інвентар;

одна—буд. № 74 з Ліскового-1 заслуговує на окрему увагу. Довжина її сторін становила 3,2—3,4 м, глибина—0,8 м. У кожному з кутів зафіксовано стовпові ями глибиною 50—60 см. В центрі котлована знаходилось прямокутне заглиблення 2x2,4x0,65 м, котре, в свою чергу, мало стовпові ями в кутках. До будівлі примикало приміщення розмірами 1,8x2,4 м, що теж фіксувалось 4 стовпами. В об'єкті зібрано кераміку XII—XIII ст., уламки жорен, ножі, шиферні пряслиця, фрагменти скляних браслетів тощо.⁴² Ще дві споруди (№ 98 з Ліскового-1 та № 9 з Ліскового-2) мали сліди стовпчиків за межами заглиблених частин. Перша датується XII—XIII ст., має площу 12 кв. м при глибині 65 см, оточена 3 стовповими ямами. Друга датується XI ст., займає площу 5 кв. м, сягає глибини 1,1 м, має зі сходу вхід з двома сходінками, а з півночі — уступ шириною 1 м, навколо її котлована досліджено 8 стовпових ям. Нарешті, ще 10 об'єктів мали площу 4—11 кв. м, інколи — зі входом у вигляді неширокого коридорчика. Один з них (буд. № 1 з Деснянки) датується XI ст., решта — XII—XIII. Привертає увагу буд. № 88 з Ліскового-1, котлован якої розмірами 2,7x2,7x0,95 м на висоті 0,5 м від рівня підлоги мав уступ шириною 0,8 м. Відсутність стовпових ям навколо заглиблених частин будівель останньої підгрупи вказує на інше конструктивне вирішення стін; скоріш за все — на зрубне.

Сорок одна споруда мала прямокутну форму зі співвідношенням довжини і ширини близько 2:1. Сім будівель мали сліди стовпів всередині котлованів (№ 21, 86, 86, 123 з Ліскового-1 — по 1 посередині протилежних стін, причому в трьох випадках — посередині коротких, в одному — посередині довгих, площа їх — 4—8 кв. м, датування — X ст. (1) та XII—XIII ст. (3)); ще три мали по 1 стовповій ямі і датувались XI ст. (1) та XII—XIII ст. (2). Тридцять чотири (з них X—XI ст. — 15, XII—XIII — 14, недатованих — 5) мали площу 4—12 кв. м. Від попередніх їх відрізняє наявність лише однієї ями від стовпа в заглибленій частині. Показові в цьому відношенні буд. № 1 та 11 з пос. Рів-П, котрі датуються 1 половиною XIII ст. їх розміри — 2,7x1x8—2 м, глибина — 0,8 і 1,1 м, орієнтація — стінами за сторонами світу. В південно-західних кутах мали неглибокі ями діаметром 1,5 м, трактовані дослідниками як сліди дерев'яних діжок.

Тридцять п'ять споруд характеризуються довжиною, що втричі і більше перевищувала ширину; заокругленими кутами котлованів. Три з них (№ 20-А, 121 з Ліскового-1, № 12 з Ліскового-2) мали розміри 3,6—4,8x1,8—2 м, глибину 30—40 см, на відстані 10—50 см від краю їх заглиблених частин знаходились 4—8 стовпових ям. Будівля № 20-А з рештками опалювальної споруди датується XII—XIII ст., дві інші — X—XI. Решта 32 (X—XI ст. — 20, XII—XIII — 9, з нез'ясованою датою — 3) іноді мали 1—2 стовпові ями навколо заглибленої частини, але даних для ствердження про стовпову конструкцію їх стін недостатньо. В їх числі 14 мали в своєму заповненні скупчення обпаленої глини — залишки печей чи вогнищ (№ 3, 4, 12, 17, 44, 123 з Ліскового-1, № 22 з Ліскового-2, № 4, 7, 8 з Деснянки, № 3, 5 з Рову-П, № 9 з Криниці, № 3 з Овраменкового Круга), причому в 4 випадках — на долівці, в 10 — на опічках; розміри цих об'єктів 3—5x1—2x0,3—0,9 м. Ще 18 розмірами 3,5—7x1—2,5x0,3—0,75 м опалювальних споруд не мали, але характеризуються наявністю побутового інвентаря в заповненні.

Двадцять вісім будівель мали округлу чи округло-овальну форму, незначну площу (в основному — 4—6 кв. м) і включали: вже згаданий колодязь; дві споруди XII—XIII ст. (№ 20 з Ліскового-2 та № 2 з Криниці) зі стовповими ямами в дні; три споруди (№ 8 з Козарок, XII—XIII ст.; № 9 з Козарок і № 16 з Криниці, обидві — X—XI ст.) з 4—6 стовповими ямами навколо заглиблених частин (в буд. № 8 зафіксовано жорно та залишки опалювальної споруди); двадцять будівель площею 4—6 кв. м і глибиною 30—70 см (13 — X—XI ст., 5 — XII—

XIII ст., 2 — недатовані) без слідів стовпів та дві (№ 38, 64 з Ліскового-1) будівлі XII—XIII ст., на яких варто зупинитись окремо. Вони значних розмірів (діаметром 5 і 4,5 м, глибиною 1,5 і 1 м), в будівлі № 38 на висоті 0,8 м від рівня долівки в південній частині зафіксовано виступ шириною 0,4 м. Характер розміщення залишків деревного тліну та горілих колод в заповненні котлована не виключає існування на цьому виступі багатокутного зрубу.

Остання група нараховує 141 об'єкт. Двадцять шість з них (18—X—XI ст., 8 — XII—XIII) мали неправильні контури за часів функціонування і площу 3—10 кв. м. В 6 з них зафіксовано залишки вогнищ (№ 2, 9, 10 з Ліскового-1, № 33, 39, 47 з Ліскового-2), причому в двох випадках — всередині будівлі, в чотирьох — винесені за одну із стінок; діаметр вогнищ — 0,5—1 м. Привертає увагу віднесена до цієї групи буд. № 2 з Ліскового-1, розмірами 3,6х2х0,5 м. В ній єдиний зафіксований стовпові ями, котрих нараховується три. Вони розташовані посередині будівлі вздовж довгої осі. Відкрите вогнище діаметром 75 см знаходилось за південною стінкою. У решти 115 будівель форму встановити неможливо внаслідок ерозії, перекопів тощо.

Про високий рівень розвитку селищних структур регіону свідчать відзначені на ряді пам'яток елементи садибної забудови, що фіксуються як локальні групи синхронних об'єктів, оточені огорожами. Дослідження ряду поселень широкою площею дало змогу детально проаналізувати елементи планування і тенденції його розвитку протягом тривалого часу. Щодо давньоруських селищ межиріччя Дніпра та нижньої течії Десни, вивчення взаєморозташування об'єктів дозволило дійти висновку, що для IX — початку XI ст. характерна концентрація господарських споруд в одній частині поселення, а жителів — в іншій (Деснянка, Ліскове, Клонів, Козарки, Овраменків Круг та ін.). В XI і, особливо, в XII—XIII ст. планова схема значною мірою змінюється: з'являються окремі двори-садиби (Криниця, Рів-П).⁴³ Кілька з них дають класичні приклади садибного планування.

На пос. Рів-П вивчено одну садибу (А) повністю, одну (Б) — частково, причому характер знахідок з садиби А дозволив дійти висновку, що її господар був більш заможним. Датуються вони XII — 1 половиною XIII ст. Комплекс А площею 480 (за іншими даними — 312 кв. м) складався з двох напівземлянкових жител, трьох ремісничих майстерень, сільськогосподарської споруди для снопів, двох погребів, господарських ям, розташованих по периметру подвір'я площею 84—85 кв. м, в центрі якого знаходились дві зернові ями. З півдня садибу оточувала огорожа, сліди котрої фіксуються у вигляді ям від стовпів. До складу частково (на площі 187 кв. м) дослідженої садиби Б входило три напівземлянкових житла, одне з яких поєднувало в собі функції помешкання та майстерні, погріб та господарські ями. Криці, шлаки, токарні різці, бруски для загострення ножів, залізні вироби (коси, серпи, ножі, тесло) вказують на характер занятя мешканців селища.⁴⁴

Дві садиби, вільно розташовані на площі пам'ятки, вивчено і на пос. Криниця. Їх розділяла простежена протягом 23 м огорожа (фіксувалась у вигляді канавки) та п'ятиметрова смуга незабудованої території. Садиба А площею близько 900 кв. м складалася з 8 будівель (в т. ч. одне житло з коридорчиком) і 17 ям. Ряд об'єктів примикав до південно-східного і північно-західного кутів житла, розташовуючись ланцюжком, біля останнього котлована починалась огорожа. Вздовж неї територія була забудована ще кількома спорудами, остання з яких (№ 9) служила для просушки снопів. Два об'єкти займали центральну частину двору. Садиба Б площею 560 кв. м складалася з 8 будівель (1 з них — житло) і 10 ям. По одній споруді примикало до житла з південного заходу і південного сходу. Дві будівлі і три ями розміщувались

вдзвовж огорожі, три будівлі і п'ять ям (в т. ч. і зернові) розташовувались в центрі. Знахідки вказують на сільськогосподарську специфіку в заняттях населення. Відзначено випадки взаємоперекриття об'єктів, їх реконструкції, що свідчить про тривалий час існування комплексів. Виникнення садиби Б приходиться на більш ранній період, хоч деякий час обидві функціонували синхронно. Сліди ще двох садиб читаються в оранці. За межами житлової частини досліджено кілька ям та промислово ділянку із 9 дігтярень.⁴⁵

Характеризуючи садиби неукріплених поселень Чернігівщини, варто згадати і досліджену біля Анисова, де вивчено залишки трьох де-що заглиблених жител, господарські ями. Вже наводились дані про те, що розміщення комплексу на незначному підвищенні в заплаві свідчить про його сезонний характер, а специфіка знахідок вказує на промислове спрямування в економіці мешканців і їх досить високий соціальний статус.⁴⁶

Варто додати, що, за спостереженнями О. В. Шекуна, елементи садибного планування зафіксовано також на поселеннях Ліскове, Клонів, Селище.⁴⁷

Надзвичайно цікаві результати отримані і на пос. Автуничі. Тут майже повністю розкопано садибу, що існувала з рубежа Х—ХІ до рубежа ХІІ—ХІІІ ст. До її складу протягом чотирьох етапів функціонування входили житло-майстерня гончара з супутними допоміжними спорудами, глиняники, гончарні горни, кар'єри для добування глини. На деяку відстань від житла виносяться снопосушильні та смолокурні. Побутово-господарські об'єкти займають місце між житловими та виробничими. Динаміка розвитку території цього комплексу простежується за спорудженням огорож — як внутрісадибних, так і тих, що оточували всю територію ззовні. Садиба займає панівне узвишся на пам'ятці, неподалік від неї функціонує колодязь. Важливо відзначити, що цей комплекс не лише дозволяє простежити розвиток планіграфії і хронології однієї з ділянок поселення, наявність досконало організованого багатогалузевого господарства. Не менш важливим є те, що на час дослідження ця територія становила менше третини сумарної відкритої площі, проте на ній сконцентровано близько 60 відсотків індивідуальних знахідок (при тому ж ступені інтенсивності освоєння і інших ділянок), причому багато з них носять чітко виражений елітарний характер і можуть ототожнюватись з елементами феодального побуту. Все це дозволило стверджувати, що в даній садибі мешкав представник місцевого самоврядування в давньоруській феодальній ієрархічній системі, і висловити припущення, що ним міг бути сільський (ратайний) староста.⁴⁸ Його посада згадується в Руській Правді.⁴⁹ Варто додати, що соціальна стратифікація населення простежується і за матеріалами некрополя досліджуваного селища.

Для вивчення південноруського села надзвичайно важливим є те, що вказане явище — не виняткове для пам'яток на території Чернігівщини. Інший яскравий приклад — пос. Ліскове. Тут на площі 9 тис. кв. м, відокремленій від селища природним рубезем і частоколом, — за даними автора розкопок — мешкали представники феодального стану і їх оточення. На це вказують відповідні категорії об'єктів і знахідок, власний ґрунтовий могильник. Дослідником вказаний комплекс був визначений як «головка поселення».⁵⁰

Особливості архітектурного вигляду давньоруського села Чернігово-Сіверської землі дозволяють не лише говорити про загальне й особливе в забудові вивчених в регіоні поселень, простежити напружений ритм життя і господарської діяльності, виділити економічну специфіку регіону, селища, його ділянки. Вивчені будівлі не лише є індикатором матеріальної і духовної культури своїх власників. Вони дозволяють

зробити висновок про високий, можливо, навіть несподівано високий рівень розвитку давньоруського села як соціально-економічного феномену, простежити підґрунтя формування традиційного побуту українського села, його зовнішніх особливостей і соціально-виробничої організації.

Джерела та література:

1. Толочко П. П. Массовая городская застройка Киева X—XIII вв. // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. София, сентябрь, 1980. — М., 1980. — С. 53.
2. Коваленко В. П., Моця А. П., Орлов Р. С. Гончарные горны XII в. на поселении Автуничі // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению. — Гомель, 1991. — С. 83—85.
Коваленко В. П., Моця О. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези першого польового іст.-краєзнавчого семінару. — Чернігів, 1992. — С. 7—9.
Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 61—65.
Готун І. А., Коваленко В. П., Моця О. П., Петраускас А. В. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів). — Чернігів, 1995. — С. 25—26.
3. Готун І. А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі... — С. 13.
Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 60—64.
4. Готун І., Петраускас А. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу) // Ноосфера. — 1995. — № 1. — С. 26.
5. Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський). — Чернігів, 1993. — С. 68—71.
6. Готун І. А., Коваленко В. П., Моця О. П., Петраускас А. В. Давньоруське поселення Автуничі... — С. 26.
7. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — С. 171.
Бураковская Н. И., Федына Р. И. Лесотехнические промыслы // Полесье. Матеріальна культура / Бондарчик В. К., Браим І. Н., Бураковская Н. И. и др. — К., 1988. — С. 249.
8. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 13.
Готун І. А. Некоторые данные о массовой жилой и хозяйственной архитектуре Левобережного села X—XIII вв. // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конф., поев. 90-летию XII Археологического съезда. — Харьков, 1992. — С. 104.
Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 65.
9. Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 39.
10. Веремійчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X—XIII ст.) // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей. — Чернігів, 1985. — С. 102.
Веремійчик Е. М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумыщины. Тезисы докладов обл. науч.-практ. конф. Апрель 1989 г. — Сумы, 1989. — С. 88.
11. Шекун А. В., Косолапов А. Ф., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А. Исследования на Черниговщине // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 423—424.
Шекун А. В. Раскопки и разведки на Черниговщине // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 353.
Шекун А. В. Исследования в Черниговской области // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 342.
Веремійчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва... — С. 102.
Шекун А. В. Исследования на Черниговщине // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 374.
Шекун А. В., Веремійчик Е. М. Исследования на Черниговщине // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 328.

- Шекун А. В. Поселение Лесковое: некоторые итоги 10 лет исследования // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь 1986 г.). — Чернигов, 1986. — С. 60—62.
- Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 109.
- Шекун О. В. Пятнадцатый сезон робіт в давньоруському поселенні «Ліскове» // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 136.
- Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Древнерусские сельские поселения в верховьях р. Белоус // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — Материалы по археологии России. — Вып. 2. — М., 1995. — С. 155.
12. Веремейчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва... — С. 102.
- Веремейчик Е. М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах... — С. 88.
- Шекун А. В. Сельская усадьба первой половины XI в (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезисы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990). — Чернигов, 1990. — С. 133—134.
- Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX—XIII ст. // Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури». Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. Інформаційний бюлетень. — 1992. — № 2. — С. 53.
- Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст... С. 47.
- Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя... — С. 9—12.
13. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 12.
- Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 65.
14. Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг, 1916. — С. 472.
- Данилин А. Г. Приспособления для сноповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей // Этнография. — 1928. — № 2. — С. 75—76.
- Соловьев К. А. Жилище крестьян Дмитровского края // Труды музея Дмитровского края. — Дмитров, 1930. — Вып. 6. — С. 160—171.
- Даль В. Толковый словарь. — М., 1955. — Т. IV. — С. 636.
- Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — М., 1956. — Новая серия. — Т. XXXI. — С. 295.
- Токарев С. А. Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры. — М., 1958. — С. 43.
- Сабурова Л. И. Сельскохозяйственные орудия и постройки // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987. — С. 198—201.
- Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография... — С. 73—74.
15. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 13.
- Готун І. А. Некоторые данные... — С. 103.
- Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 66.
16. Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 800-летию «Слова о полку Игореве». — Чернигов, 1986. — С. 31.
17. Соловьев К. А. Жилище крестьян... — С. 160—163.
18. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 13.
- Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 66.
19. Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки... — С. 32.
20. Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст... — С. 44.
21. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов... — С. 296—297.
- Сабурова Л. И. Сельскохозяйственные орудия и постройки... — С. 101—102.
22. Веремейчик О. М., Пашкевич Г. О. Палеоботанічні знахідки з поселення Овраменків Круг // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя... — С. 19.
23. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов... — С. 314.
- Кузьмин Е. Е., Мандыбура Н. Д., Молчанова Л. А. Земледелие // Полесье... — С. 128.
24. Веремейчик О. М. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра. Дисертація... канд. іст. Наук // НА ІА НАНУ. — С. 104.
25. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 288.
- Шекун О. В. Селянські садиби XII — початку XIII ст. // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. — Чернігів — Ніжин, 1988. — Вып. II. — С. 37.

26. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 12.
Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 68—69.
27. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 12—13.
Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 69—70.
28. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 12.
29. Готун І. А. Деякі підсумки... — С. 12.
30. Веремійчик О. М. До питання про розвиток ремісничого виробництва... — С. 102.
31. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов... — С. 287.
32. Веремійчик О. М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // АДУ 1991 Р... — С. 18.
Веремійчик О. М. Нові дослідження поселення Шумлай // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова... — С. 75.
33. Готун І. А., Коваленко В. П., Моця О. П., Петраускас А. В. Давньоруське поселення Автуничі... — С. 27.
34. Веремійчик О. М., Готун І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 82—94.
35. Веремійчик О. М., Готун І. А. Колодязі... — С. 85—86.
36. Веремійчик О. М., Готун І. А. Колодязі... — С. 87—92.
37. Шевцова Л. В. Керамический комплекс древнерусского колодца // Деснинские древности. Сборник материалов межгосударственной науч. конф., посв. памяти Ф. М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 115—117.
Шевцова Л. В. Про одну категорію давньоруського посуду (за матеріалами поселення Автуничі) // IV Міжнародна арх. конф. Студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 214—216.
38. Готун І., Петраускас А. Соціально-економічний феномен... — С. 26.
39. Данилюк А. Г. Українська хата. — К., 1991. — С. 89.
40. Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель... — С. 67.
Моця О. П., Готун І. А., Коваленко В. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі: черговий етап досліджень // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 98—99.
41. Веремійчик О. М. Сільські поселення IX — першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С. 12—13.
42. Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище Лесковое у с. М. Листвен Репкинского р-на Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. — 1986/87. — С. 17—18.
43. Веремійчик О. М. Сільські поселення... Автореферат... — С. 7.
44. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции... — С. 288.
Шекун О. В. Селянські садиби... — С. 36—37.
Веремійчик О. М. Сільські поселення... Автореферат... — С. 7.
45. Шекун А. В. Сельская усадьба... — С. 131—134.
Шекун О. В., Сита Л. Ф. Пам'ятки IX—XII ст... — С. 42—49.
46. Кузнецов Г. О. Археологічні дослідження в заплаві Десни // Друга Чернігівська обл. наук. конф... — С. 49.
Кузнецов Г. О., Ситий Ю. М. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1993. — С. 34—41.
47. Шекун А. В. Сельская усадьба... — С. 131.
48. Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові... — С. 68—71.
49. Ст. 24 «Краткой Правды».
50. Шекун А. В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // Ист.-арх. семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.). Тезисы докладов. — Чернигов, 1988. — С. 92.
Шекун А. В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 75.

Скорочення

АДУ — Археологічні дослідження на (в) Україні

АО — Археологические открытия

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Нац. АН України.